

Г. С. СПОРЫШ

ДЫЯЛЕКТНАЕ СЛОВА І АБЛАСНОЕ: СУАДНОСІНЫ ПАНЯЦЦЯЎ

Прадметам нашага даследавання з'яўляюцца словы з паметай *абл.* у Тлумачальным слоўніку беларускай мовы [8]. Натуральна, што адной з першых задач было вызначэнне аб'ёму паняцця *абласное слова*. Для абазначэння тэрытарыяльна абмежаванай лексікі выкарыстоўваюцца і такія тэрміны, як *дыялектнае слова* і *дыялектызм*. Кожны з трох тэрмінаў мае ў сваім значэнні сему тэрытарыяльнай аднесенасці, тэрытарыяльнай абмежаванасці і ў выніку — супрацьпастаўленасці нечаму агульнаму, дакладней — літаратурнаму. Па гэтай прычыне ўзнікае пытанне: што ж адрознівае названыя тэрміны?

У слоўніку лінгвістычных тэрмінаў П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкага і Л. А. Антанюк паміж паняццямі *абласное слова* і *дыялектнае слова* ставіцца знак роўнасці: «Абласное слова — тое, што дыялектнае слова» [7, с. 5], а дыялектным, паводле дадзенага ў слоўніку азначэння, называецца «слова, уласцівае адной гаворцы ці групе гаворак або дыялекту, якое не з'яўляецца агульнанародным, не ўваходзіць у лексічны склад літаратурнай мовы» [7, с. 52]. З ліку дыялектных слоў укладальнікі слоўніка вылучаюць *дыялектызмы* — «дыялектныя словы, якія ўжываюцца ў мове мастацкай літаратуры з пэўнай стылістычнай мэтай (для стварэння мясцовага каларыту, для індывідуалізацыі мовы персанажа)» [7, с. 52]. Часткай дыялектнай лексікі, якая ўжываецца ў мове мастацкай літаратуры са стылістычнымі мэтамі, лічаць дыялектызмы і іншыя беларускія лінгвісты. Падобнае азначэнне сустракаем у вучэбна-метадычным комплексе «Беларуская дыялекталогія» І. А. Гапоненкі і В. П. Трайкоўскай [3], у вучэбна-метадычным дапаможніку В. У. Азаркі, А. С. Васілеўскай, М. М. Круталевіча «Беларуская мова: спецыяльная лексіка» [1] і іншых крыніцах.

Ідэнтычнай азначэнню дыялектызма, на наш погляд, прыводзіцца ў Тлумачальным слоўніку беларускай мовы характарыстыка абласнога слова: «паметай *абл.* (абласное) пазначаюцца словы ці асобныя значэнні, характэрныя вузкаму тэрытарыяльнаму рэгіёну, якія праніклі ў літаратурную мову, але не знайшлі яшчэ шырокага ўжывання» [8, I, с. 10].

А вось у «Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў» А. Л. Юрэвіча змешчаны толькі артыкул «Дыялектызм», якім называецца «слова або словазлучэнне, уласцівае якой-небудзь гаворцы, але не ўжываемае ў літаратурнай мове» [10, с. 64]. Адзначаецца, што калі пісьменнік пры неабходнасці выкарыстоўвае ў сваіх творах дыялектызмы, то такім чынам узбагачаецца слоўнікавы запас літаратурнай мовы. Зыходзячы з адзначанага, можна меркаваць, што аўтар слоўніка не размяжоўвае паняцці дыялектызма і дыялектнага слова.

Не адрозніваюцца гэтыя паняцці і ў дапаможніках па стылістыцы беларускай мовы [9; 11]. Для пацвярджэння працытуем фрагмент з дапаможніка А. К. Юрэвіч: «У мове мастацкай літаратуры і публіцыстыцы *дыялектызмы* (вылучэнне наша. — Г. С.) ужываюцца як сродак моўнай характарыстыкі персанажаў і сродак стварэння мясцовага каларыту. <...> У навуковым, навукова-папулярным і публіцыстычным стылях *дыялектная лексіка* (вылучэнне наша. — Г. С.) выкарыстоўваецца абмежавана» [11, с. 83–84].

Такім чынам, у названых крыніцах мы выявілі такія погляды на суадносіны акрэсленых паняццяў: 1) атаясамліванне паняццяў *дыялектнае слова і абласное*; 2) вылучэнне з дыялектнай (абласной) лексікі яе часткі, ужыванай у мастацкіх творах, — *дыялектызмаў*; 3) атаясамліванне паняццяў *дыялектнае слова і дыялектызм*.

Варта адзначыць, што ў навуковай літаратуры апошняга часу нам сустрэлася і яшчэ адно меркаванне — пры неадрозненні паняццяў *дыялектнае слова і дыялектызм* некаторыя аўтары з ліку тэрытарыяльна абмежаваных слоў выдзяляюць як іх частку абласныя словы: «Сярод *дыялектызмаў* (вылучэнне наша. — Г. С.) вылучаюць параўнальна невялікую групу *абласных слоў* (вылучэнне наша. — Г. С.), г. зн. такіх, якія ўжываюцца на больш-менш значнай тэрыторыі Беларусі, выкарыстоўваюцца ў мастацкіх тэкстах многіх аўтараў, але яшчэ не сталі літаратурнымі ў поўным сэнсе гэтага слова» [2, с. 59].

Такое разыходжанне ў поглядах беларускіх лінгвістаў на суадносіны паняццяў *дыялектнае слова, абласное слова, дыялектызм* прымусіла нас звярнуцца да больш шырокага кола літаратуры, у прыватнасці, да навуковага досведу ў гэтым пытанні рускіх даследчыкаў.

Найперш нашу ўвагу прыцягнуў артыкул М. Х. Партэнадзэ «Да пытання аб тэрмінах „дыялектызм“, „дыялектнае слова“ і „абласное слова“» [5], у якім, на нашу думку, робіцца спроба аналізу і дыферэнцыяцыі гэтых тэрмінаў. Аўтар у самым пачатку ўказвае на тое, што ў навуковай літаратуры такія тэрміны, як *дыялектызм, дыялектнае слова, абласное слова*, часта ўжываюцца як сінонімы.

Як адзначае сам аўтар, падставай да напісання ягонай нататкі з’явіўся артыкул Д. Глэда «Праект руска-англійскага слоўніка», у якім ёсць такая фраза: «На самой справе, чаму ў сямнаццацітомным слоўніку рэдка знойдзеш дыялектызмы, характэрныя для твораў М. А. Шолахава, ці словы, якія сустракаюцца ў самай звычайнай нататцы „Кракадзіла“?» [5, с. 75]. Адказ на гэтае пытанне М. Х. Партэнадзэ знаходзіць у Інструкцыі да складання «Слоўніка сучаснай рускай літаратурнай мовы», дзе сказана, што не ўключаюцца ў рэестр абласныя словы, якія не прадстаўлены ў літаратурных крыніцах; словы, які ўжываюцца пісьменнікамі спецыяльна для стылізацыі (звычайна такія словы маюць літаратурныя аналагі); лексемы,

якія адзінкава сустракаюцца ў тэкстах пісьменнікаў, г. зн. малаўжывальныя адносна літаратурнай мовы [5, с. 75].

Найперш у артыкуле падаецца пункт погляду Ф. П. Філіна, які азначаў *дыялектнае слова* як слова, якое «мае лакальнае распаўсюджанне і ў той жа час не ўваходзіць у склад літаратурнай мовы (любую яе разнавіднасць)» [5, с. 73]. Адзначаецца, што ў тэрмін *абласное слова* ўкладаецца аналагічны змест. Гаворачы пра рэстр «Слоўніка сучаснай рускай літаратурнай мовы», Ф. П. Філін указвае, што ў выданне не ўключаюцца абласныя словы, якія ў літаратурнай мове «не падмацаваны цытатамі» [5, с. 73]. У «Праекце „Слоўніка рускіх народных гаворак“» Ф. П. Філін сцвярджае, што «з пазіцыі ўнутранай сістэмы дыялектызмаў, у тым ліку лексічных, не існуе» [5, с. 73]. Нам падаецца, аўтар падразумявае той факт, што носбіты дыялекту не адрозніваюць у сваім маўленні літаратурную лексіку і ўласна словы іх гаворкі. На меркаванне М. Х. Партэнадзэ, Ф. П. Філін ва ўсіх згаданых выпадках называе рознымі тэрмінамі адное і тое ж паняцце.

Аналагічна і І. А. Папоў, апісваючы ролю абласной лексікі ў мастацкім тэксце, таксама выкарыстоўвае згаданыя тэрміны, называючы імі адну і тую ж рэалію [5, с. 73]. М. Х. Партэнадзэ адзначае, што часам такое сустракаецца нават у адным сказе, як, напрыклад, у кнізе «Да пытання пра ўзаемаадносіны рускай літаратурнай мовы і дыялектаў» Е. Н. Этэрлей [5, с. 73], у якой ёсць такі сказ: «Увогуле сам па сабе факт бытавання дыялектнага слова ў мастацкай літаратуры не можа быць дастатковым аргументам на карысць засваення былога дыялектызма агульнанароднай мовай». М. Х. Партэнадзэ піша, што ў гэтым выпадку, як і Ф. П. Філіным, сцвярджаецца лакальная абмежаванасць дыялектызма і той факт, што ён не ўваходзіць у склад літаратурна мовы. На меркаванне М. Х. Партэнадзэ, лічыць дыялект паняццем толькі дыялекталогіі неправамерна, бо гэта, найверагодней, тэрмін агульнай тэорыі мовы.

Аўтарам артыкула разглядаюцца яшчэ некаторыя азначэнні тэрміна *дыялектызм* — як правіла, заўсёды адносна яго ёсць агаворка пра тое, што гэта слова, характэрнае пэўнаму дыялекту, якое ўжываецца ў складзе літаратурнай мовы.

Закранаюцца і такія паняцці, як *напаўдыялект* і *напаўдыялектнае слова* (у рускай тэрміналогіі — *полудыялект* і *полудыялектнае слова*), ужыванне якіх, як указваецца, уводзіць Т. С. Кагаткова. Такімі тэрмінамі даследчыца абазначае «трансфармаваную структуру тэрытарыяльных дыялектаў» [5, с. 74], г. зн. такія словы, якія займаюць прамежкавае становішча паміж дыялектам і літаратурнай мовай.

Дарэчы, у Лінгвістычным энцыклапедычным слоўніку ў артыкуле «Руская мова» таксама згадваецца паняцце *напаўдыялекту*. У прыватнасці, сцвярджаецца, што, па прычыне распаўсюджвання ўсеагульнай абавязко-

вай адукацыі і ліквідацыі непісьменнасці, да другой паловы XX ст. «архаічных тэрытарыяльных дыялектаў у некранутым выглядзе амаль не засталося» [4]. Адзначаецца, што большая частка носьбітаў мясцовых дыялектаў валодае альбо нападдыялектнай мовай, пад якой маецца на ўвазе «спалучэнне норм літаратурнай мовы з дыялектнымі асаблівасцямі», альбо размаўляе на амаль правільнай літаратурнай мове з рудыментамі дыялектызмаў. Вяртаючыся да пастаўленай у нашым артыкуле праблемы, заўважым, што дыялектызмам у дадзеным выпадку называецца тое, што М. Х. Партэнадзэ прапануе называць дыялектным словам. Падкрэсліваецца, што нападдыялекты знікаюць «з павышэннем масавай культуры маўлення» [4].

Не будзем падрабязна спыняцца на разглядзе гэтых паняццяў, бо, на наш погляд, адносна беларускай літаратурнай мовы, якая склалася на народна-дыялектнай аснове, такі тэрмін ужываць не зусім правамерна. Нам падаецца, што пры перанясенні паняцця нападдыялекту, так бы мовіць, на ніву беларускай літаратурнай мовы, магчыма, яго можна ўжываць, напрыклад, пры аналізе фарміравання лексікаграфічнай традыцыі, пры апісанні тых дыялектных лексем, якія варта ўключыць у слоўнік літаратурнай мовы. Таксама мы можам выказаць меркаванне, што нападдыялектнымі можна назваць словы, якія лічыліся нарматыўнымі, літаратурнымі стваральнікамі беларускай літаратурнай мовы — пісьменнікамі, лексікаграфамі пачатку XX ст. Хоць выбар слоў часцей за ўсё адбываўся інтуітыўна, тым не менш, пэўны адбор існаваў.

У артыкуле М. Х. Партэнадзэ праводзіцца спроба размежавання паняццяў *дыялектызм* і *дыялектнае слова*. У прыватнасці, падаецца меркаванне І. А. Асавецкага, які ўказвае на тое, што падчас запазычвання слова з дыялекту ў мову мастацкай літаратуры яго сувязі часткова разрываюцца з дыялектнай лексікай і яно ўступае ў новыя сінтагматычныя і парадыгматычныя адносіны са словамі літаратурнай мовы, і ў выніку з'яўляецца новая лексіка-семантычная катэгорыя — *дыялектызм* [5, с. 74].

Важнымі нам падаюцца высновы, якія робіць аўтар артыкула, бо, як ужо было сказана, праводзіцца пэўная спроба дыферэнцыяцыі, упарадкавання паняццяў: *дыялектызм* — «гэта дыялектнае слова, якое стала на шлях алітаратурвання (тэрмін Т. С. Кагатковай), але яшчэ не зрабілася літаратурным, г. зн., з аднаго боку, ён стаіць у адным радзе з літаратурнымі словамі, дакладней, побач з імі, і нясе пэўную стылістычную нагрузку, і, з іншага боку, — захоўвае цесныя сувязі з дыялектам» [5, с. 75].

Што да фіксацыі такіх адзінак у лексікаграфічных выданнях, то, на думку М. Х. Партэнадзэ, дыялектызмы павінны змяшчацца ў слоўніках літаратурнай мовы.

М. Х. Партэнадзэ слушна ўказвае на праблему, якая, на нашу думку, існуе і ў беларускай лексікаграфічнай працы — можна нават выказаць мерка-

ванне, што, параўнальна з рускай літаратурнай мовай, нават у большым маштабе, — складанасць ва ўстанаўленні мяжы паміж дыялектызмам і дыялектным словам. Лінгвіст адзначае, што з-за праблемы размежавання часам у слоўнікі літаратурных моў уключаюцца адзінкі, якія лагічнай было б прадставіць у слоўніках рэгіянальных, і наадварот. Такім чынам, як піша даследчык, сціраецца мяжа паміж гэтымі «рознымі катэгорыямі слоў» [5, с. 75].

У канцы артыкула мовавед праводзіць думку пра тое, што, на яго погляд, было б мэтазгодна замяніць стылістычную памету *абласное* на *дыялектнае*, і такім чынам стане зразумела, што ў дыялектных слоўніках змяшчаюцца словы дыялектныя, а ў слоўніках літаратурных моў — дыялектызмы.

Як бачым, М. Х. Партэнадзэ ў выніку аналізу азначэнняў ставіць знак роўнасці паміж дыялектнымі і абласнымі словамі і лічыць мэтазгодным выкарыстоўваць гэтыя паняцці ў рамках дыялекталогіі, а дыялектызмы адносіць да мовы літаратурнай.

Мы палічылі мэтазгодным звярнуцца таксама да спецыяльных слоўнікаў. Так, згодна з Лінгвістычным энцыклапедычным слоўнікам, *дыялектызмы* — гэта «характэрныя для тэрытарыяльных дыялектаў моўныя асаблівасці, каторыя ўключаюцца ў літаратурную мову» [4]. Адзначаецца, што яны «вылучаюцца ў плыні літаратурнага маўлення як адступленне ад моўнай нормы». Адрозніваюцца дыялектызмы фанетычныя, граматычныя і лексічныя. Сярод апошніх вылучаюць некалькі тыпаў: *этнаграфізмы* — «назвы прадметаў, паняццяў, характэрных для побыту, гаспадаркі дадзенай мясцовасці, якія не маюць паралеляў у літаратурнай мове», *уласна лексічныя дыялектызмы* — «сінонімы, адпаведныя літаратурным словам», *семантычныя дыялектызмы* — словы, якія маюць адрознае значэнне ў літаратурнай мове.

У лінгвістычным слоўніку В. С. Ахманавай *дыялектызмы* разглядаюцца ў кантрасце з літаратурнай мовай / маўленнем як адзінкі, якія супастаўляюцца з нарматыўнымі: па-першае, гэта «дыялектныя словы, якія ўжываюцца ў мове мастацкай літаратуры як сродак стылізацыі», па-другое, «фанетычныя, граматычныя і лексічныя асаблівасці, характэрныя для тых ці іншых дыялектаў, што „ўкрапваюцца“ (рус. „вкрапливаемыє“) у асноўным у маўленне, якое адпавядае нормам літаратурнай мовы» [6, с. 131]. Артыкул «Абласное слова» ў згаданым слоўніку адсутнічае, але, у сваю чаргу, існуе артыкул «Абласны», дзе даецца падобнае азначэнне праз супрацьпастаўленне з мовай літаратурнай, унармаванай: абласны — які «належыць дадзенай вобласці, дадзенай тэрытарыяльнай разнавіднасці мовы, месны, не агульналітаратурны, не ўзорны, не стандартны» [6, с. 273]. Паняцце *дыялектнае слова* таксама не мае асобнага артыкула, аднак у слоўнікавым артыкуле «Слова» як разнавіднасць у адносінах да літаратурнай мовы пералічваюцца «словы дыялектныя, месныя і інш.» [6, с. 422–423].

Такім чынам, як бачым, у навуковай літаратуры няма дакладнага азначэння тэрмінаў *дыялектнае слова*, *абласное слова* і *дыялектызм*. Больш за тое, часам у розных крыніцах падаюцца супрацьлеглыя меркаванні наконт размежавання гэтых паняццяў, назіраюцца такія разыходжанні ў працах рускіх і беларускіх лінгвістаў, што тлумачыцца, натуральна, рознымі шляхамі фарміравання літаратурных моў і — як вынік — рознымі падыходамі да вызначэння аб'ёму названых вышэй паняццяў.

ЛІТАРАТУРА

1. *Азарка В. У., Васілеўская А. С., Круталевіч М. М.* Беларуская мова: спецыяльная лексіка: вучэб.-метадыч. дапаможнік. — Мінск, 2007.
2. *Асіпчук А. М., Маршэўская В. В., Садоўская А. С.* Беларуская мова. Прафесійная лексіка. — Гродна, 2009.
3. *Гапоненка І. А., Трайкоўская В. П.* Беларуская дыялекталогія: вучэб.-метадыч. комплекс. — Мінск, 2008.
4. *Лингвистический энциклопедический словарь* / под ред. В. Н. Ярцевой. — Москва, 1990 [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://tapemark.narod.ru/les/index.html>.
5. *Партенадзе М. Х.* К вопросу о терминах «диалектизм», «диалектное слово» и «областное слово» // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1975. — Т. 34. — № 1. — С. 73–75.
6. *Словарь лингвистических терминов.* — Москва, 1969.
7. *Сцяцко П. У., Гуліцкі М. Ф., Антанюк Л. А.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. — Мінск, 1990.
8. *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т.* — Мінск, 1977–1984.
9. *Цікоцкі М. Я.* Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. для фак. журналістыкі. — Мінск, 1995.
10. *Юрэвіч А. К.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. — Мінск, 1962. — 246 с.
11. *Юрэвіч А. К.* Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. — Мінск: Выш. школа, 1983.